

ԴԱՐՈՎ ՉԱՓՈՒՈՂ ՄԷԿ ՆՊԱՏԱԿ՝
ԶԻՆԵԼ ԱՆԴՐԿՈՎԱԿԱՍԻ ՍԱՅՄԵՂԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
ԵՒ ԿԱՏԱՂՈՐԷՆ ՊԱՅՔԱՐԵԼ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ԴԵՍ

«Զանգակ» հրատարակչությունը ռուսերեն թարգմանութեամբ լոյս է ընծայել պատմագիտութեան դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Մելիքեանի՝ «Борьба за Баку (ноябрь 1917 г.– апрель 1918 г.)» (214 էջ) մենագրությունը¹, որը հեղինակը նուիրել է անուանի հօր՝ գիտութեան երախտաւոր, հասարակական-քաղաքական գործիչ Հենրիկ Մելիքեանի յիշատակին: Շատ կարեւոր է, որ ռուսերեն տարբերակն օժտուած է անգլերէն ընդգրկուն ամփոփումով, որովհետեւ օտար հեղինակներ կան, որոնք ազերիների հետ ուս-ուսի լծուել են աղաղակող-անհեթեթ «յայտնագործություններ» երկնելու՝ իրենց համար թերեւս շատ բարեբեր, սակայն պատմագիտութեան տեսակէտից պարսաւելի-ամօթալի գործին...

Ուսումնասիրությունը նուիրուած է ճիշտ մէկ դար առաջ թաթարների (այսօր նրանց՝ միանգամայն զուր եւ անհիմն, ազերի են կոչում) կողմից խիստ վարպետօրէն շահարկուող, կեղծարարութեան թանձր առասպելով պարուրուած-մատուցուող իրադարձությունների դարելիցին: Ընդամին, հեշտութեամբ ստելու մեծ փորձ ունեցող մեր հարեւանին սիրով ձայնակցում են նաեւ Արեւմուտքի «գիտնականները»: Վերջիններիս հեղինելով, աւելին՝ ծաղրելով, անգլիացի լրագրող-ուսումնասիրող Թոմաս Ղէ Վաալը «Սեւ ալգի» աշխատութեան մէջ յիշեալ ժամանակաշրջանը դիտարկելիս գրում է. «...յիշատակի օրը ոչ այնքան անցեալին է վերաբերում, որքան մերօրեայ քաղաքականութեանը: Եթէ ցեղասպանութեան օր ունեն հայերը, ինչո՞ւ Ադրբեջանը նոյնպէս չունենայ» (էջ 11): Ընդգծենք, որ քննարկուող ժամանակահատուածում նոյն նժարին էին դրուել Հայաստանը եւ արհեստածին՝ «Ադրբեջան» հասկացությունը՝ ինչն ինքնին զեղծարարութիւն է եւ, ինչպէս պատմութեան ընթացքը ցոյց տուեց, ցաւալիօրէն կենսունակ:

¹ Անցեալ տարի 22 ԳԱՍ պատմութեան ինստիտուտի երաշխաւորութեամբ գրքի հայերէն տարբերակը լոյս էր ընծայել ԵՊՀ հրատարակչությունը. «Պայքար Բաքուի համար (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. Ապրիլ)», Երեւան, 2018, 224 էջ:

Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին մեր պատմական հայրենիքի ողջ տարածքն ու հարեւան երկրները դարձեալ յայտնուել էին մեծ տէրութիւնների շահերի բախման կիզակէտում: Պրոֆեսոր Մելիքեանը խիտ ժամանակագրութեամբ է քննում այդ կարճ հատուածի, կարելի է ասել՝ իւրաքանչիւր րոպէն: Նա դիտարկում է բոլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ իշխանութեան համար պայքարը՝ Թիֆլիսում, մահմեդականների խռովութիւնները Երեւանի նահանգում, Ելիզաւէտպոլում եւ Բաքում պանթուրքիզմի նոր կենտրոնի ձեւաւորման ընթացքը: Ելիզաւէտպոլն ու Շամխորը 1917 թ. նոյեմբերից դարձան իշխանութեան համար մղուող լարուած պայքարի վայրագ հանգուցալուծումների վայրեր: Այդ արիւնոտ դէպքերի գլխաւոր մեղաւորները վրացի մենշեւիկ առաջնորդներն էին եւ մահմեդական ազգային կոմիտէն, այսինքն՝ Անդրկովկասի կոմիսարիատում իշխանութիւն զաւթած մեծամասնութիւնը (էջ 49): «Վրացական եւ մահմեդական ազնուականութիւնը, որը սովոր էր Կովկասում ռուսական իշխանութեան առաջին լակեյի դերին, չէր կարող հաշտուել փոխարքայի վրայ հայկական բուրժուազիայի գերակշիռ ազդեցութեան հետ, ուստի եւ դաշինք կնքելով՝ ձգտում էր վարկաբեկել հայերին...», -խոստովանում է վրաց պատմաբան Գ. Խաչապուրիձեն (էջ 50): Իսկ ժամանակի վրացական մամուլն արձանագրում էր, թէ իրենց հայրենիքը շրջապատուած է մահմեդական երկրներով՝ Պարսկաստան, Թուրքիա... Թաթարներով բնակեցուած Դրիմ... չեչեններ, չէրքէզներ, լեզգիներ: «Վրաստանը պէտք է մերժէ ռուսական կողմնորոշումն ու ամուր կապ հաստատի Կովկասի մահմեդականների ու իր դրացիների հետ: Այժմեան մահմեդականները հների նման չեն, որովհետեւ ժամանակը մեղմացրել է դրանց բարքերը» (էջ 53):

1918 թ. յունուար-մարտ ժամանակահատուածում, երբ որոշակի դարձաւ երկրամասային իշխանութեան վրաց-թաթարական մեծամասնութեան կողմից հայութեանն ու ՀՅԴ-ն մեկուսացնելու ու նաեւ յանձին Ստ. Շահումեանի՝ Բաքուի խորհրդային իշխանութիւնը տապալելու միտումը, միւս հայ գործիչների եւ նրանց տրամադրութեան տակ եղած ռազմական ուժի հետ համագործակցութիւնը ձեռք բերեց ազգային նկարագիր: 1918 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Բաքուի համար պայքարն ստացել էր ազգային, հայերի համար՝ գոյապայքարի նկարագիր: Հարկ է նշել, որ ոչ միայն վրաց մենշեւիկներն էին ազգայնական, այլեւ բոլշեւիկները... Փաստօրէն, Ստ. Շահումեանի դէմ պայքարում եւ իշխանութեան

գրաւման առաջին փուլում վրաց բոլշեւիկները, մենշեւիկները եւ թաթարները միանգամայն միակամ էին (էջ 23):

Այդ օրերին «Սաքարթուլո» պարբերականը գրում էր. «Կարող է պատահել, որ փախչող զօրամասերի հետ միանալով՝ հայերը Շահումեանին ազգի առաջնորդ հռչակեն: Յամենայն դէպս, մենք պէտք է զգոյշ լինենք, որ ինտերնացիոնալիզմի դրօշի տակ գլուխ չբարձրացնեն մեր հարեւան ժողովրդի այն ծայրայեղ շովինիստները, որոնք Շահումեանի հետ միասին, երեւի երազում են «Մեծ Հայաստան» ստեղծել»: Հէնց սա էր սարսափեցնում մեր ռիւերիմ հարեւաններին. անկախ կուսակցական պատկանելութիւնից եւ քաղաքական հայեացքներից մեր գործիչները համախմբուել էին յանուն երկրի փրկութեան: Շահումեանը, Քաջազնունին, Ռոստոմը յանուն հայութեան պատրաստ էին վեր կանգնել կուսակցական՝ նեղ մօտեցումներից: Այս միասնականութիւնը բացառիկ էր, գրեթէ աննախադէպ. «Առանցքային դեր էր խաղում այն հանգամանքը, որ դաշնակցական եւ բոլշեւիկ մի շարք հայազգի ղեկավար գործիչների միջեւ առկայ էր ընկերական, բարեկամական կայուն եւ անցեալով թրծուած դաշինք» (էջ 125):

Ու, երեւի, մեր հարեւաններն անհանգստանալու պատճառներ ունէին: Յայտնի է, որ Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, Զաւրիւլը, Շահումեանը գործունէութեան նախագիծ էին կազմել, որն արժանացել էր Արամի բարձր հաւանութեանը: Տասնմէկ կէտանոց ծրագրով գլխաւորապէս նախատեսւում էր. Թուրքերին դիմադրելու ճանապարհով հասնել Արեւմտեան Հայաստանի անկախութեանը, իսկ Շահումեանը պէտք է նպաստեր, որ ռուսական զօրքերը մնային ճակատում: Անդրկովկասում ստեղծուելու էր հայկական կանտոն՝ ըստ Ա. Շահխաթունեանի սահմանաբաժանման: Թիֆլիսն ու Բաքուն հռչակուելու էին ազատ քաղաքներ: Զօրքեր պէտք է տեղակայուէին Սարիղամիշ-Կարս եւ Զուլֆա-Նախիջեւան հատուածներում: Թիֆլիսում ձեւաւորուած արցախցիների գունդը պէտք է մեկներ Շուշի, հայկական զօրախմբերը բոլշեւիկների հետ համատեղ պէտք է գրաւէին իշխանութիւնը:

Թաթարները ծրագրել էին Կովկասն անջատել Ռուսաստանից եւ հռչակել թուրքական պրոտեկտորատ: Նրանք յայտարարում էին. «Դուք յենուեցիք զօրքի վրայ, բայց զօրքերը կգնան: Երբ կմեկնեն վերջին էշելոնները, դուք ոչ մի ուժ չէք ունենայ»: Քաղաքային դումայի անդամ Աշուրովը Ստեփան Շահումեանին սպառնում էր. «Ուղղակի ասում եմ, որ

առաջին հերթին Պարապետի վրայ կկախենք Ձեզ» (էջ 134): Թաթարները Հայոց ազգային խորհրդին առաջարկում էին հայ զինուորներին փակ վազոններով, մահմեդական պահակախմբի ուղեկցութեամբ ճանապարհել Գանձակից: «Առերեւոյթ հոգատարութեան տակ թաքնուած էր հայութեան հանդէպ ատելութեան եւ ծաղրանքի գործօնը, ինչու չէ, նաեւ Շամխորի նման նրանց կոտորելու հեռանկարը»: Թաթարական առաջարկներից մէկում ասւում էր. «Դուք որպէս աւելի լաւ կազմակերպուած ու քաղաքակրթուած ազգ պարտական էք օգնել մեզ, որ մեր ժողովուրդը նոյնպէս կազմակերպուի քաղաքականապէս ու թողնէ իր աւազակաբարոյ հակումները» (էջ 46): Մինչդեռ, Բաքուի թաթարական ղեկավարները Գանձակից արդէն յատուկ հրահանգ էին ստացել՝ չբացել ճանապարհը եւ թոյլ չտալ Բաքուի հայ զինուորներին անցնել Երեւանի նահանգ ու Կովկասեան ռազմաճակատ: Անդրկովկասեան Սէյմին ուղղուած բողոքները եւս մնացին անարձագանք... Արինահեղութիւնը կանխուեց, բայց ընդամենը մէկ շաբաթ անց սկսուելու էր սոսկալի պայքարը՝ Բաքուի համար (էջ 46):

1918 թ. մարտին Բաքուի իրադարձութիւնների նախերգանքներից էին նաեւ Երեւանի նահանգում տարեսկզբից մահմեդականների կազմակերպած խռովութիւնները. խափանում էին երկաթգծի աշխատանքը, թալանով էին զբաղւում: Վահան Մելիքեանի համոզմամբ, կազմակերպուած սադրիչ գործողութիւնները հեռահար նպատակ էին հետապնդում՝ թիկունքում նախապատրաստել թուրքական յարձակումը, ջլատել հայերի ուժերը: 1918-ի յունուարի 20-ին Երեւանում բացուեց ազգամիջեան խորհրդակցութիւն: Դրութիւնն այն աստիճան էր սրուել, որ հայկական շրջաններում քննարկում էին այն հարցը, որ Հայկական կորպուսի կոմիսար Դրօն թողնի իր պաշտօնը եւ նշանակուի «աւազակութիւնների դէմ պայքարելու համար կազմակերպուող պարտիզանական խմբի ղեկավար»: Հաշտարար բոլոր ջանքերը զուր էին, մահմեդականները հետեւողական էին, կազմակերպուած, նպատակամէտ: Նրանք ընդամենը ժամանակ էին շահում, որը նպաստում էր թուրքերի առաջխաղացմանը: Իսկ 1918-ի սկզբին էնուեր փաշան, իր մերձաւոր ազգականների՝ Խալիլ բէյի, Նուրի փաշայի հետ մշակում էր Բաքուի ազատագրման ծրագիրը:

Ստեփան Շահումեանը 1918-ի ապրիլի 13-ին զեկուցագիր է յղում ժողկոմխորհ. «Բեկական, խանական ինտելիգենցիան, որն ամրացել է Ելիզաւէտպոլում, Թիֆլիսում, շնորհիւ մենշեւիկների վախկոտ ու ստոր

քաղաքականութեան, վերջերս Բաքուում շատ ագրեսիւ է դարձել: Եթէ նրանք յաղթէին Բաքուում, ապա քաղաքը կ'ոչնչակուէր Ադրբեջանի մայրաքաղաք: Մահմեդական տարրը ողջ Անդրկովկասում դրութեան տէրը կ'դառնար: Եթէ նկատի ունենանք նրանց քաղաքական նպատակը՝ Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից եւ այն թուրքական պրոտեկտորատին ենթարկեցնելը, պարզ է, որ նրանց յաղթանակը Բաքուում կնշանակի Ռուսաստանի համար Անդրկովկասի կորուստ: Մենշեւիկներն Անդրկովկասեան Սէյմում Մուսաւաթին արդէն զիջումներ են արել եւ համաձայնել են Անդրկովկասն անկախ յայտարարելուն: Դա չբաւարարեց Թուրքիային, որն այժմ արշաւանքի է ելել Անդրկովկասի դէմ: Իսկ Թուրքիայի այդ յարձակումն անպայման պէտք է կապուէր Անդրկովկասի ներսում մուսուլմանների ելոյթների, Բաքուում իշխանութեան զաւթման հետ...» (էջ 106):

Մուսաւաթ կուսակցութիւնը խորհրդային իշխանութեան դէմ ապստամբութիւն էր նախապատրաստել ոչ թէ այն բանի համար, որ այն ինքնըստինքեան նրան հաճելի չէր, այլ, որ մուսաւաթականները ծրագրել էին Բաքուն յայտարարել ինքնավար Ադրբեջանի մայրաքաղաք, համոզուած էր Ստեփան Շահումեանը: Սէյմի վրաց եւ թաթար պատգամաւորները կոչ էին անում գրաւել Բաքուն եւ ոչնչացնել բոլշեւիկներին:

1930 թուականին Փարիզում լոյս տեսած «Թուրքիա եւ պանթիւրքիզմ» մենագրութեան հեղինակ Զարեւանդը (Զաւէն Նալբանդեան) գրում է, թէ 1917-ին բոլշեւիկներն իրականացրին յեղաշրջում, զաւթեցին իշխանութիւնը եւ սկսեցին պարել եկեղեցիներում: Նրա բնորոշմամբ «մոսկովները սատանայութիւններով» էին համակուած, իսկ դա լիովին համապատասխանում էր թուրքերի նպատակներին, որոնցից առաջնայինը «Ռուսաստանից թուրք-թաթարական բնակչութեան ազատագրումն ու Թուրքիայի հետ միացումն էր», գրում է Մելիքեանը (էջ 95): Այս նպատակներին առաջինը արձագանքեցին արեւելակովկասեան թաթարները:

Տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու միջոցը Մուսաւաթը տեսնում էր իշխանութիւնը զինուած ճանապարհով եւ թուրքական աջակցութեամբ զաւթելու մէջ, ուստի 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին ձեռնամուխ եղաւ հայերին ու նաեւ ռուսներին կոտորելուն, կողոպուտին, թալանին, ոչ մահմեդական բնակչութեան բռնազաղթին: Սկզբում կոտորեցին ռուսներին, հրէաներին: Միայն Մուղանի դաշտում թալանուեց եւ աւերուեց 30 գիւղ: 1918 թ. յունուարի 18-ի Հայ ազգային խորհրդին եւ Յատուկ

կոմիտեին են դիմում Նուխիի Հայկական 4-րդ հրաձգային գնդի սպաներն ու զինուորները, որոնք լաւ գիտակցում էին, որ միակ փրկութիւնը հզօր ինքնակազմակերպումն է (էջ 117):

«Ուրքան էլ պատճառներ փնտրենք, միեւնոյնն է, բոլշեւիկ-դաշնակցութիւն բացառիկ համագործակցութեան հիմքում դրւում էր գլխաւոր նպատակը՝ ի վերջոյ կանխել, ձախողել թուրք-թաթարական կամ մուսաւաթ-երիտթուրքական ռազմաքաղաքական գերիշխանութեան յաղթանակը թէ՛ Բաքում եւ թէ՛ Անդրկովկասում: Արդիւնքում, թէեւ ժամանակաւորապէս, սակայն, հէնց դա էլ յաջողուեց: Յատկապէս Դաշնակցութեան պարագայում ականյայտ էր, որ հայ հասարակութեան մէջ գերիշխող դիրք գրաւելու անթաքոյց ձգտումը, միեւնոյնն է, չէր աւարտուելու այդ կուսակցութեան կողմից երկրամասի իշխանութիւնը գրաւելու փաստով: Դաշնակցութիւնը չունէր այդպիսի նկրտումներ: Բոլշեւիկների պարագայում դա լիովին իրատեսական էր... Հայկական հարցի լուծման համատեքստում Դաշնակցութեանն այլ ընտրութիւն չէր մնում, քան ապաւինել Բաքուի խորհրդային իշխանութեանը...», - գրում է Մելիքեանը (էջ 124):

Բնականաբար, Բաքուի գործադիր կոմիտէն Մուսաւաթի գործունէութեան մէջ սպառնալիք էր տեսնում: Ս. Մելիք-Նօլլեանի համոզմամբ, այն ուղղուած էր քրիստոնէութեան, այլազգիների, միւս բոլոր կուսակցութիւնների դէմ: Նա սխալմամբ ապագգային գործիչ էր նկատում նաեւ Ստեփան Շահումեանին: Այսօր միանգամայն յստակ է՝ Շահումեանի քայլերի հիմքում հայոց պետականութիւնն ու երկիրը փրկելն էր ընկած:

Բաքուի դէպքերը բոլշեւիկները որակում էին որպէս «քաղաքացիական պատերազմ», իսկ Դաշնակցութիւնը՝ «հայ-թուրքական» ազգամիջեան ընդհարում, «հերոսամարտ» (էջ 126): Մարտի 31-ի մասին Ախալցխայի ՀՅԴ «Շարժում» պաշտօնաթերթը վկայում էր, որ բոլշեւիկների կողմն են բոլոր ազգութիւնները, բացառութեամբ թուրքերի: Բոլշեւիկներին սատարում էր նաեւ տեղի ամբողջ զօրքը: «Թուրքերը խիստ աւերուած են: Նրանք դիմադրել չեն կարող: Փողոցներից ֆուրկոններով հաւաքում են դիակները: Ասում են՝ սպանուածները հազարից աւելի են», - գրում է պարբերականը (էջ 162):

Ինչպէս նկատում է հեղինակը, աւելի ուշ՝ 1921 թ., Ղարաբաղի հարցի լուծման կապակցութեամբ Ադրբեջանի յեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովն սպառնաց Լենինին եւ Ստալինին, որ հայամէտ լուծման դէպքում իր երկիրը կհրաժարուի խորհրդային իշխանութիւնից: Այս անսովոր

համարձակությունն ու վստահությունը, քաղաքականութեան մէջ սպառնական ահեբեկումների դիմելու գործելաոճը թաթար-մուսաւաթականները, երբեմն էլ բոլշեւիկ-մուսաւաթականները ձեռք էին բերել 1905 թ. հայ-թաթարական բախումներից սկսած եւ տարիների ընթացքում կատարելագործուել էին (էջ 128):

Ուսումնասիրութեան մէջ ներկայացուած են նաեւ ժամանակի մամուլի արձագանքները Բաքուի իրադարձությունների շուրջ, հայկական կուսակցությունների եւ գործիչների գնահատականները: Յիշարժան է յատկապէս Զապէլ Նսայեանի 1918 թ. մայիսի 5 թուակիր նամակը, ուղղուած Արշակ Զոպանեանին, որից տեղեկանում ենք, որ ականաւոր հայուհին ականատեսն ու մասնակիցն է եղել այդ պայքարի. «Չէք կարող երեւակայել այն ոգեւորությունը, քաջությունը, որով արագ կերպով յաջողեցանք ջախջախել թշնամուն» (էջ 193): Ցաւօք, արհաւիրքը դեռ առջեւում էր...

Ի տարբերութիւն Նսայեանի, յուզականութիւնից զուրկ, սթափ, իրատեսական գնահատական է տալիս Շահան Նաթալին իր՝ «Թուրքիզմը Անգորայէն Պաքու եւ թրքական օրիէնթասիօն» մենագրութեան մէջ. «Գիտէին անոնք (հայերը) ամբողջ եղբերեղությունը, որ կատարուէր էր սահմանի միւս կողմը. ծանօթ էին մէկ միլիոն հայերու կոտորածին եւ էրզրումի ողբերգութեան: Գիտէին նաեւ, որ էնուերը կու գայ դէպի Պաքու, վերջնական հաշուեյարդարն ընելու համար ողջ հայութեան հետ» (էջ 215):

Շատ կարեւոր ուսումնասիրութիւն է՝ «Պայքար Բաքուի համար (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. ապրիլ)», որի հեղինակը առատ արխիւային նիւթ է օգտագործել-վերլուծել: Եւ, ի տարբերութիւն, խորհրդային պատմագիտութեան ներկայացուցիչների, նախորդ այլ ուսումնասիրողների, որոնք յաճախ միակողմանի էին դիտարկում-գնահատում դէպքերն ու իրողությունները, ժամանակակից հմուտ հետազօտողը համադրում է տարակարծություններն ու դրա շնորհիւ ստանում միանգամայն նոր պատկեր, նոր կարեւոր մանրամասներով. մանրուք՝ լուրջ, խորին դատողություններով հարուստ աշխատանք է:

ԱՆԻ ԽՈՒԴԱՎԵՐԴԵԱՆ
ՀԱԱՀ, բանասիրութեան թեկնածու, դոցենտ